

راهکارهای حفاظت از محیط زیست در فعالیتهای اقتصادی در ایران

سید بهزاد لسانی^{۱*}، علی مشهدی^۲، احمد حبیب‌نژاد^۳، محمد حبیبی‌مجنده^۴

چکیده

آثار نامطلوب فعالیتهای اقتصادی وارد بر محیط زیست بر کسی پوشیده نیست و سبب تخریب جبران‌ناپذیر منابع زیست‌محیطی می‌شود. محیط زیست کشور ما نیز از گزند آسیب‌ها و اقدامات زیان‌زننده اقتصادی بخش‌های مختلف در امان نبوده و در معرض خطرهای و صدمات جبران‌ناپذیر گوناگونی قرار دارد. هدف این پژوهش با توجه به آثار و زیان‌های ناصواب وارد بر فعالیتهای اقتصادی آلاینده بر محیط زیست، بررسی راهکارها و روش‌های اقتصادی حفاظت از محیط زیست و تأثیر رقابتی بودن یا انحصاری بودن فعالیتهای اقتصادی با تأکید بر نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران است. این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی است و نگارنده به روش کتابخانه‌ای و تهیه فیش و مراجعه به قوانین و مقررات و مقالات متعدد اقدام به پژوهش کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد راهکارها و سازوکارهای مالی و اقتصادی در جهت حفاظت از محیط زیست در بیشتر کشورها و از جمله کشور خودمان وجود دارد. در ایران با اینکه این راهکارها در قوانین برنامه‌ای توسعه و سایر قوانین و مقررات مقرر شده و دولت نیز در الزام بخش خصوصی به رعایت مصوبات مذکور از نوعی توفیق نسبی برخوردار بوده، لکن در الزام واحدهای دولتی به رعایت قوانین و مقررات زیست‌محیطی به دلایل متعدد موفق نبوده است، چراکه از یک سو بیشتر صنایع بزرگ و مادر آلاینده، دولتی یا تحت مدیریت دولتی‌اند و از سوی دیگر دولت همزمان مدیریت سازمان حفاظت محیط زیست را نیز بر عهده دارد.

کلیدواژگان

انحصار، حفاظت محیط زیست، دولت، رقابت، سازوکارهای اقتصادی.

۱. دانش‌آموخته دکتری حقوق عمومی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم، قم، ایران (نویسنده مسئول).

Email: lesanibehzad2007@yahoo.com

۲. دانشیار، گروه حقوق عمومی و بین‌الملل، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران.

Email: Droitenviro@gmail.com

۳. استادیار گروه حقوق عمومی پردیس فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران.

۴. دانشیار، گروه حقوق، دانشکده حقوق، دانشگاه مفید، قم، ایران.

Email: mhabibiim@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۵/۰۴، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۲/۲۰

مقدمه

جهان امروز با مجموعه‌ای از بحران‌های زیست‌محیطی مواجه است که گاه بسیاری از آنها ترمیم‌ناپذیر یا در صورت ترمیم بسیار پرهزینه‌اند. بررسی‌ها مبین این واقعیت است که بخش زیادی از بحران‌ها و معضلات زیست‌محیطی حاصل مجموعه‌ای از سیاست‌گذاری‌ها و بهره‌برداری‌های بی‌رویه از منابع طبیعی و زیست‌محیطی و تخلیه انواع آلاینده‌های ناشی از فعالیت‌های انسانی در محیط زیست و در نهایت عدم محاسبه ارزش واقعی منابع زیست‌محیطی و هزینه‌های تخریب محیط زیست در سیاست‌های کلان اقتصادی است. بسیاری از اقتصاددانان به این باور رسیده‌اند که چنانچه جامعه جهانی بخواهد به صورت بهینه از منابع استفاده کند، باید منابع زیست‌محیطی را در ردیف سایر منابع کمیاب قرار دهد و عقلانیت اقتصادی حاکم بر استفاده از سایر نهاده‌های تولید، در مورد منابع طبیعی و زیست‌محیطی نیز باید حاکم شود. با توجه به آنکه منابع زیست‌محیطی به تمام نسل‌ها تعلق دارد و در اصل ۵۰ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز حفاظت از محیط زیست وظیفه‌ای همگانی تلقی می‌شود و فعالیت‌های اقتصادی آلاینده و تخریب‌کننده به محیط زیست نیز ممنوع است، سؤال اصلی در قسمت نخست مقاله آن است که حفاظت از محیط زیست از طریق سازوکارهای اقتصادی به‌ویژه در قوانین و مقررات کشورمان چگونه حاصل می‌شود؟ از این رو با روش کتابخانه‌ای و تحلیلی درصدد اثبات این فرضیه بر می‌آییم که با آنکه قوانین و مقررات موجود در کشورمان حفاظت از محیط زیست به کمک راهکارهای اقتصادی را مدنظر داشته و در بسیاری موارد به آن تصریح داشته است، لکن تأثیر قوانین و مقررات مزبور در الزام نهادهای دولتی به تمکین در برابر قواعد زیست‌محیطی راضی‌کننده نیست. همچنین سؤال بخش دوم مقاله آن است که آیا رقابتی یا انحصاری بودن فعالیت‌های اقتصادی تأثیری در آلودگی و تخریب محیط زیست خواهد داشت؟ از این رو فرضیه خود را بر این امر متمرکز می‌کنیم که با توجه به تمرکز اقتصاد کشورمان بر درآمدهای نفتی از یک سو و از سوی دیگر انحصار انجام فعالیت‌های اقتصادی کلان به دست نهادهای با شخصیت حقوق عمومی، از یک طرف الزام این بخش به رعایت قوانین و مقررات زیست‌محیطی بسیار مشکل است و از طرف دیگر، با توجه به حجم محدود فعالیت‌های اقتصادی بخش خصوصی نسبت به بخش دولتی، با اینکه الزام این بخش به رعایت قواعد زیست‌محیطی مطلوب است، لکن تأثیر چندانی بر کاهش آلاینده‌های زیست‌محیطی نخواهد داشت. بنابراین در بخش اول، به بررسی ابزارها و راهکارهای اقتصادی حفاظت از محیط زیست و در بخش دوم به تحلیل و تبیین تأثیرات بازارهای رقابتی و انحصاری بر محیط زیست به‌ویژه در جمهوری اسلامی ایران خواهیم پرداخت.

مبانی اقتصادی حفاظت از محیط زیست

توسعه ابزارهای مالی از اهداف و اولویتهای کشورهای در حال توسعه است و اصلاح ساختار بازارهای مالی در کشورهای در حال توسعه امری اجتنابناپذیر و ضروری است. با توجه به اینکه هدف اصلی بسیاری از سیاستهای اقتصادی، دستیابی به سطح رشد اقتصادی بالاتر است، مخاطرات زیست‌محیطی ناشی از فعالیتهای اقتصادی به موضوع مهم و بحث‌برانگیز تبدیل شده و ارتباط میان توسعه‌یافتگی جوامع و میزان دستیابی به استانداردهای زیست‌محیطی بسیار مورد توجه قرار گرفته است. توسعه مالی از طریق سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی^۱ و تجارت سبب افزایش درآمد در کشور می‌شود و تقاضا برای بهبود کیفیت محیط زیست افزایش می‌یابد و در نتیجه فشار بر سیاستگذاران و دولت برای وضع سیاستهای زیست‌محیطی بیشتر می‌شود، بنابراین دولت‌ها سیاستهای سختگیرانه‌تری را اتخاذ می‌کنند که یکی از این سیاستها اخذ مالیات از بنگاه‌های آلوده‌کننده است و با سخت‌تر کردن سیاستهای زیست‌محیطی آنها مجبور به استفاده از تکنولوژی‌های نوین برای کاهش هزینه‌های زیست‌محیطی می‌شوند (اصغری و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۹-۱۸). معضلات زیست‌محیطی گوناگون مانند تأثیرات گازهای گلخانه‌ای، آلودگی هوا، انهدام لایه ازن، باران‌های اسیدی، تهدید حیات وحش و ... از جمله مواردی است که موجب می‌شود ما نسبت به محیط زیست خود حساس‌تر شویم و درصدد حفاظت از آن برآییم. امروزه روند اصلی حقوق محیط زیست از طریق هنجارها و موضوعات وارد حقوق بشر بین‌المللی و مؤسسات بشردوستانه شده است و جوامع کنونی به‌طور فزاینده‌ای به حفاظت محیط زیست به‌عنوان بخش مهمی از برنامه کار حقوق بشر می‌نگرند (کیس و همکاران، ۱۳۸۶: ۷۵). نکته شایان توجه آن است که حفاظت از محیط زیست به معنای آن نیست که هیچ‌گونه بهره‌برداری از طبیعت صورت نگیرد، زیرا در این صورت توسعه اقتصادی بی‌معنا خواهد بود، بلکه مقصود از حفاظت، مدیریت صحیح بر چگونگی مصرف انسان از بیوسفر است، به‌طوری‌که هم بیشترین استفاده ممکن از منابع را برای نسل حاضر تأمین کند و هم ذخیره منابع را برای برآوردن نیاز نسل‌های آینده نگهداری کند، از این‌رو حفاظت هیچ‌گونه تباینی با بهره‌وری اصولی از طبیعت و توسعه اقتصادی ندارد، بلکه با نحوه بهره‌برداری از طبیعت مرتبط است (تقی‌زاده انصاری، ۱۳۷۴: ۵). این دیدگاه با نظریات طرفداران جنبش عمیق زیست‌محیطی (دیپ اکولوژیست‌ها)^۲ در تعارض است، چراکه ویژگی

1. FDI (Foreign Direct Investment)

2. Deep Ecology

۳. دیپ اکولوژی جهان بینی یا مجموعه‌ای از باورهاست که تغییر عمده در نگرش‌ها و ارزش‌ها و رفتارهای انسان نسبت به محیط زیست را لازم می‌داند و ضمن نفی انسان‌محوری، افراد را به سمت حمایت از طبیعت و بهبود محیط زیست سوق می‌دهد..

بارز آنها شناخت ارزش ذاتی همه موجودات زنده و استفاده از این دیدگاه در شکل‌گیری سیاست‌های زیست‌محیطی است و به‌زعم آنان اکولوژی و محیط زیست مانند بشریت حق زندگی و شکوفایی دارد (Drengson, 2005: 1). همچنین به عقیده آنها ما نمی‌توانیم کارهایی را که به سیاره‌مان آسیب می‌رساند انجام دهیم، همان‌طور که انگشت خود را قطع نخواهیم کرد، از این‌رو آنها خواستار اقدامات ضربتی برای جلوگیری از دستکاری طبیعت به دست انسان‌ها شده‌اند (Atkisson, 1989: 24).

حفاظت از محیط زیست به کمک ابزارهای اقتصادی و نهادهای مالی

تأثیر رشد و توسعه اقتصادی در آلودگی‌های زیست‌محیطی از دهه ۷۰ میلادی به بعد همواره مورد توجه محققان بوده است، اما در خصوص چگونگی تأثیر آن بین آنها اتفاق نظر وجود ندارد. برخی محققان مانند کلسند^۱ اعتقاد دارند که افزایش تولید و رشد اقتصادی مستلزم استفاده بیشتر از منابع طبیعی و انرژی به‌ویژه سوخت‌های فسیلی است که آن نیز خود تخریب محیط زیست را به‌دنبال دارد (Tamazian & Rao, 2010: 137). کشورهای عضو اوپک و از جمله جمهوری اسلامی ایران از یک طرف به لحاظ اتکای اقتصادشان به نفت، منابع فسیلی و معدنی خود را برای مصارف داخلی و صادرات استخراج می‌کنند و از طرف دیگر، برای دستیابی به رشد و توسعه بیشتر سعی در گسترش بخش صنعت دارند که برای این کار گاهی به صنایع بسیار آلاینده روی آورده‌اند (بهبودی و همکاران، ۱۳۹۳: ۳۱۷-۳۱۶). از این‌رو همزمان با اینکه هدف بسیاری از سیاست‌های اقتصادی در جوامع مختلف، دستیابی به سطح رشد اقتصادی بالاتر است، مخاطرات زیست‌محیطی ناشی از فعالیت‌های اقتصادی به موضوعی بحث‌برانگیز تبدیل شده است، زیرا رشد اقتصادی سریع به‌علت استفاده فزاینده از منابع طبیعی و انتشار حجم بیشتری از آلاینده‌ها معمولاً سبب ایجاد زیان‌های جدی بر محیط زیست می‌شود، از این‌رو بین اهداف و سیاست‌های اقتصادی و وضعیت محیط زیست تعارض وجود دارد (برقی گلعدانی و همکاران، ۱۳۹۳: ۳۸). در بیشتر کشورها یکی از مهم‌ترین مشکلات محیط زیست، کم‌رنگی ملاحظات زیست‌محیطی در سیاست‌ها و برنامه‌های کلان است. علت اصلی این موضوع لحاظ نکردن آن در تولید ناخالص داخلی کشورهاست، چراکه سرمایه‌گذاری در سطح برنامه‌ریزی‌های کلان اقتصادی معمولاً به سمت بخش‌هایی سوق پیدا می‌کند که سهم عمده‌ای در تولید ناخالص داخلی دارند. از این‌رو چنانچه ارزش‌گذاری مناسبی از منابع زیست‌محیطی به‌عمل نیاید، سرمایه‌گذاری در این بخش متناسب با ارزش واقعی این منابع در تولید ناخالص داخلی به‌وجود نمی‌آید و سبب تضعیف منابع زیست‌محیطی می‌شود (قربانی، ۱۳۹۶: ۲۱۰).

1. Kolstad

۱. راهکارهای اقتصادی حفاظت از محیط زیست پیش‌بینی‌شده در قوانین

برنامه‌ای توسعه

۱. ۲. قانون برنامه اول توسعه

از دیگر اقدامات درست در جهت حفاظت از محیط زیست به کمک ابزارهای اقتصادی استفاده از سازوکارهای تشویقی یا به عبارتی مشوق‌های مالیاتی است که مورد توجه قرار گرفته و از مهم‌ترین آنها می‌توان به تبصره ۱۳ قانون برنامه اول توسعه مصوب ۱۳۶۸/۱۱/۱۱ اشاره کرد. براساس این تبصره «صنایع آلوده‌کننده، کارخانه‌ها و کارگاه‌ها موظف شدند تا به‌منظور فراهم کردن امکانات و تجهیزات لازم برای پیشگیری و جلوگیری از آلودگی‌های ناشی از فعالیت‌ها، یک در هزار فروش تولیدات خود را با تشخیص و تحت نظر سازمان حفاظت محیط زیست صرف کنترل آلودگی‌ها و جبران زیان ناشی از آلودگی‌ها و ایجاد فضای سبز کنند. وجوه هزینه‌شده از این محل، جزء هزینه‌های قابل قبول مؤسسه مربوط محاسبه خواهد شد». با توجه به اتمام برنامه اول توسعه، ماده قانونی مذکور در تاریخ ۱۳۷۳/۱۲/۲۸ در قالب بند «د» ماده ۴۵ قانون وصول برخی از درآمدهای دولت و مصرف آن در موارد معین عیناً ابقا شد.

۱. ۲. قانون برنامه دوم توسعه

استراتژی اصلی قانون برنامه دوم توسعه مشتمل بر یک ماده واحد و ۱۰۱ تبصره بر توسعه تثبیت دستاوردهای برنامه اول توسعه و ایجاد ثبات در روندهای اقتصادی کشور و کاهش بار سنگین تحولات اقتصادی بر جامعه بود. براساس بند «ب» تبصره ۵ «مبادله موافقت‌نامه اجرایی طرح‌های عمرانی جدید صرفاً پس از طی مراحل ذیل مجاز است:

-انجام مطالعات توجیه فنی، اقتصادی و اجتماعی

-انجام مطالعه و طراحی اجرایی و انجام مطالعات مکان‌یابی طرح به‌منظور کاهش هزینه‌ها». براساس بند ۴ تبصره ۷۷ «... دولت موظف است اقدامات زیر را به‌عمل آورده: به‌منظور بهره‌برداری بهینه از منابع طبیعی تجدیدشونده و منابع دریایی و نیروی انسانی بخش کشاورزی و تسریع در امر یکپارچه‌سازی اراضی و تجمیع و انتقال دامداری‌های پراکنده اطراف شهرها به قطب‌های دامداری و جلوگیری از تخریب جنگل و مرتع و خاک و تبدیل زمین‌های زراعی به قطعات کوچک، تدابیر لازم را جهت مطالعه و برنامه‌ریزی و سیاستگذاری نظام بهره‌برداری مطلوب ... اتخاذ و اعمال نماید». همچنین مطابق بند «الف» تبصره ۸۲ این قانون «در طول برنامه دوم کلیه فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی بایستی با رعایت ملاحظات زیست‌محیطی صورت گرفته و به این منظور اجرای موارد ذیل الزامی است: ۱. طرح‌ها و پروژه‌های بزرگ تولیدی و خدماتی باید قبل از اجرا و در مرحله انجام مطالعات امکان‌سنجی و مکان‌یابی

براساس الگوهای مصوب شورای عالی حفاظت محیط زیست مورد ارزیابی زیست‌محیطی قرار گیرد. ۲. انجام هر گونه فعالیت صنعتی و معدنی باید با در نظر گرفتن اهداف توسعه پایدار در چارچوب ضوابط استانداردهای زیست‌محیطی باشد. ۳. بهره‌برداری از منابع طبیعی کشور باید براساس توان بالقوه محیط زیست و ظرفیت قابل تحمل محیط صورت گیرد به نحوی که ضمن بهره‌برداری صحیح از منابع طبیعی، موجبات حفظ تعادل و تناسب محیط زیست فراهم شود. ۴. استفاده از انرژی در کشور باید از طریق تجدیدنظر در الگوی مصرف و کاهش در آلودگی سوخت‌ها صورت گیرد.»

۳.۱. قانون برنامه سوم توسعه

براساس بند «ج» ماده ۱۰۴ قانون برنامه سوم توسعه ۱۳۷۹/۱/۱۷ «واحدهای تولیدی موظف شدند تا به‌منظور کاهش عوامل آلوده‌کننده محیط زیست به‌ویژه در مورد منابع طبیعی و منابع آب کشور برای تطبیق مشخصات فنی خود با ضوابط محیط زیست و کاهش آلودگی‌ها اقدام کنند. هزینه‌های انجام‌شده در این مورد به‌عنوان هزینه‌های قابل قبول واحدها تلقی می‌شود». ماده ۱۳۴ این قانون نیز «صدور هر گونه مجوز بهره‌برداری از منابع آب سطحی یا زیرزمینی و شبکه توزیع شهری برای مصارف واحدهای بزرگ تولیدی، صنعتی، دامداری، خدماتی و سایر مصارفی را که فاضلاب با حجم زیاد تولید می‌کنند و همچنین استمرار مجوزهای صادره در گذشته را منوط به اجرای تأسیسات جمع‌آوری فاضلاب، تصفیه و دفع بهداشتی پساب کرده است. تا زمان اجرای تأسیسات از واحدهای مصرف‌کننده آب با توجه به نوع و میزان آلودگی، جرائمی بر مبنای آیین‌نامه و تعرفه مصوب دولت اخذ می‌شود که پس از واریز به خزانه معادل وجوه واریزی از محل ردیف خاصی که در قانون بودجه سنواتی پیش‌بینی خواهد شد، در اختیار سازمان حفاظت محیط زیست قرار می‌گیرد تا برای طرح‌های حفاظت کیفی منابع آب و تصفیه دفع بهداشتی فاضلاب هزینه کند». در راستای ممنوعیت فعالیت‌های آلاینده محیط زیست جزء ا بند «ب» ماده ۶۱ قانون برنامه سوم توسعه مقرر می‌دارد: «مبادله موافقت‌نامه طرح‌های عمرانی انتفاعی و غیرانتفاعی جدید فقط پس از طی انجام مطالعات و توجیهات فنی، اقتصادی، اجتماعی و محیط زیستی امکان‌پذیر است». همچنین براساس بند ماده ۳ قانون اصلاح موادی از قانون برنامه سوم توسعه و چگونگی برقراری وصول عوارض موسوم به قانون تجمیع عوارض مصوب ۱۳۸۱/۱۰/۲۵ «از سایر کالاهای تولیدی به استثنای محصولات کشاورزی که امکان استفاده از آنها به‌عنوان محصول نهایی وجود دارد ۳ درصد قیمت فروش (۲ درصد مالیات و ۱ درصد عوارض) دریافت می‌شود. برای آن دسته از محصولات صنایع آلوده‌کننده محیط زیست به تشخیص و اعلام سازمان حفاظت محیط زیست ۱ درصد قیمت فروش به‌عنوان عوارض دریافت می‌شود». شایان ذکر است که بند «ج» ماده ۱۰۴ و ماده ۱۳۴ قانون برنامه سوم توسعه

در قانون برنامه چهارم توسعه نیز برای یک دوره ۵ ساله عیناً تنفیذ شده و در قانون مالیات‌های مستقیم ضمانت اجرای اداری و حقوقی در رابطه با عدم پرداخت مالیات یا تأخیر در پرداخت آن پیش‌بینی شده است. علاوه بر آنکه مطابق قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست نیز در صورت عدم تمکین نسبت به توصیه‌ها و تصمیمات سازمان حفاظت محیط زیست، ضمانت‌های اجرایی از اخطار گرفته تا پلمپ واحد آلاینده مورد تأکید قرار گرفته است.

۱.۴. قانون برنامه چهارم توسعه

در جمهوری اسلامی ایران با الهام از اصل ۵۰ قانون اساسی مبنی بر ممنوعیت فعالیتهای اقتصادی آلاینده و تخریب‌زننده به محیط زیست، از ابتدای تدوین برنامه چهارم توسعه، ایجاد نهاد مالی در قالب صندوق ملی محیط زیست مورد توجه قرار گرفت که در بند «ب» ماده ۶۸ قانون برنامه چهارم توسعه چنین نهادی شکل گرفت. براساس ماده مذکور به دولت اجازه داده شده است تا با رعایت اصول ۷۲ و ۸۵ قانون اساسی و برای تقلیل آلاینده‌های وارده به محیط زیست و جلوگیری از تخریب آن، صندوق ملی محیط زیست را ایجاد کند. مطابق ماده ۱ اساسنامه، هدف از ایجاد این صندوق کمک به تقلیل آلاینده‌های زیست‌محیطی و جلوگیری از تخریب و حمایت از محیط زیست عنوان شده است. مطابق اساسنامه صندوق ملی محیط زیست، این نهاد به‌عنوان یک مؤسسه عمومی غیردولتی دارای شخصیت حقوقی مستقل پنج وظیفه اصلی دارد:

۱. اعطای تسهیلات مالی به کارخانه‌ها، کارگاه‌ها و به‌طور کلی هر گونه منابع آلاینده برای کاهش آلودگی‌های زیست‌محیطی؛
۲. اعطای تسهیلات مالی برای جلوگیری از تخریب محیط زیست از طریق حفظ، احیا و مدیریت تنوع زیستی؛
۳. حمایت مالی و همکاری در طرح‌ها و پروژه‌های زیست‌محیطی و طرح‌های اکو توریسم (گردشگری طبیعی)؛
۴. حمایت مالی و همکاری در طرح‌های آموزشی و فرهنگ‌سازی برای بهبود شرایط زیست‌محیطی؛
۵. اعطای تسهیلات مالی به پژوهشگران و محققان محیط زیست برای گسترش و تکمیل تحقیقات به‌منظور تولید انبوه و استفاده عمومی از تجهیزات کنترل و کاهش آلودگی.

شایان ذکر است در بحث ادغام هزینه‌های زیست‌محیطی در حساب‌های ملی در ماده ۵۹ قانون برنامه چهارم توسعه موضوع بازنگری در حساب‌های ملی و ادغام ارزش‌های اقتصادی منابع طبیعی و زیست‌محیطی و هزینه‌های ناشی از آلودگی و تخریب محیط زیست در حساب‌های ملی مورد تأکید قرار گرفته است. ماده مذکور سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی را مکلف کرده با همکاری سازمان حفاظت محیط زیست و سایر سازمان‌های مرتبط به‌منظور برآورد ارزش‌های

اقتصادی منابع طبیعی و زیست‌محیطی و هزینه‌های ناشی از آلودگی و تخریب محیط زیست در فرایند توسعه و محاسبه آن در حساب‌های ملی نسبت به تنظیم دستورالعمل‌های محاسبه ارزش‌ها و هزینه‌های اولویت‌دار مانند جنگل‌ها، آب، خاک، انرژی، تنوع زیستی و آلودگی‌های زیست‌محیطی اقدام کند و ارزش‌ها و هزینه‌های محاسبه‌شده در طرح‌های تملک دارایی‌های سرمایه‌گذاری در نظر گرفته شود. مطابق آیین‌نامه اجرایی ماده ۵۹ قانون برنامه چهارم توسعه ارزش‌گذاری اقتصادی منابع طبیعی و محیط زیستی روش‌هایی است که به منظور ارزش‌گذاری پولی دارایی‌های طبیعی و محیط زیستی استفاده می‌شود و منظور از حساب‌های ملی نیز نظام حساب‌های ملی متشکل از مجموعه‌ای منسجم، سازگار و یکپارچه از حساب‌های کلان، ترازنامه‌ها و جدولی است که مطابق با مفاهیم، تعاریف، طبقه‌بندی‌ها و قواعد حسابداری پذیرفته‌شده در سطح بین‌المللی تهیه می‌شوند. سیستم حساب‌های ملی شامل چارچوب مرکزی و حساب‌های اقماری از جمله حساب‌های اقماری محیط زیستی است.^۱ نکته مهم در آیین‌نامه مذکور آن است که به منظور ایجاد هماهنگی برای انجام وظایف مذکور و نظارت بر حسن اجرای فعالیت‌ها گروه راهبری با مسئولیت سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور^۲ و با عضویت سازمان حفاظت محیط زیست، بانک مرکزی، وزارتخانه‌های امور اقتصادی و دارایی، جهاد کشاورزی، نیرو، بهداشت و درمان و آموزش پزشکی، یک اقتصاددان منابع طبیعی به انتخاب وزارت جهاد کشاورزی و یک نفر از اقتصاددانان محیط زیست به انتخاب سازمان حفاظت محیط زیست تشکیل می‌شود و گروه راهبری مذکور موظف است گزارش پیشرفت اقدامات را سالیانه به شورای عالی حفاظت محیط زیست ارائه کند. همچنین براساس ماده ۳۲ قانون برنامه چهارم توسعه مصوب ۱۳۸۳/۶/۱۱ اعتبار طرح‌های تملک دارایی‌های سرمایه‌ای جدید صرفاً براساس گزارش‌های توجیهی فنی، اقتصادی و محیط زیستی تأییدشده انجام می‌گیرد.

۱.۵. قانون برنامه پنجم توسعه

ماده ۱۹۰ قانون برنامه پنجم توسعه کلیه دستگاه‌های اجرایی را مکلف کرده به منظور کاهش اعتبارات هزینه‌ای دولت در جهت اعمال سیاست‌های مصرف بهینه منابع پایه و محیط زیست برای اجرای برنامه مدیریت سبز شامل مدیریت مصرف انرژی، آب، مواد اولیه و تجهیزات (شامل کاغذ) و کاهش مواد زائد جامد و بازیافت آنها اقدام کنند. براساس ماده ۱۹۲ قانون مذکور نیز کلیه واحدهای تولیدی، صنعتی، عمرانی، خدماتی و زیربنایی را موظف به انجام مطالعات

۱. حساب‌های اقماری محیط زیستی سیستم حساب‌های یکپارچه محیط زیستی و اقتصادی است که به‌عنوان یک چارچوب موازی با حساب‌های ملی و به منظور افزایش ظرفیت تحلیلی حساب‌های ملی تهیه می‌شوند.

۲. بنا به مصوبه شورای عالی اداری در ۹۵/۵/۴ سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی مجدداً به دو سازمان برنامه و بودجه و سازمان اداری و استخدامی کشور تفکیک شد.

امکان‌سنجی و مکان‌یابی و ارزیابی آثار زیست‌محیطی کرده است. همچنین تبصره ۱ ماده مذکور دولت را مکلف کرده است ارزش اقتصادی منابع زیست‌محیطی و جداول و حساب‌های مربوط را در حساب‌های ملی محاسبه و ملحوظ نکند.

۱. ۶. قانون برنامه ششم توسعه

بند «ب» ماده ۶ قانون برنامه ششم توسعه مقرر می‌دارد: «عوارض موضوع ماده ۳۸ قانون مالیات بر ارزش افزوده مصوب ۱۳۸۷/۲/۱۷ و بندهای آن و نیز عوارض آلاینده‌گی موضوع تبصره ۱ ماده مذکور و ... توسط سازمان امور مالیاتی کشور توزیع می‌گردد: ۳. عوارض آلاینده‌گی واحدهای تولیدی موضوع تبصره ۱ ماده ۳۸ قانون مالیات بر ارزش افزوده در هر شهرستان به نسبت جمعیت بین شهرداری‌ها، دهیاری‌ها و فرمانداری‌های همان شهرستان توزیع می‌گردد. در صورتی که آلودگی واحدهای بزرگ تولیدی (پنجاه نفر و بیشتر) به بیش از یک شهرستان در استان سرایت کند عوارض آلودگی براساس سیاست‌های اعلامی سازمان به نسبت تأثیرگذاری در کمیته‌ای مرکب از رئیس سازمان استان و فرمانداران شهرستان‌های ذی‌ربط، مدیر کل محیط زیست و مدیر کل امور مالیاتی استان بین شهرستان‌های متأثر توزیع می‌شود». همچنین بند «الف» ماده ۳۸ قانون مذکور مقرر می‌دارد: «دولت موظف است اقدامات زیر را جهت حفاظت از محیط زیست به عمل آورد: الف) نظارت بر ارزیابی راهبردی محیط زیست و سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه‌ای و ارزیابی اثرات زیست‌محیطی طرح‌های بزرگ کلیه دستگاه‌های اجرایی و بخش‌های خصوصی و تعاونی و نهادهای عمومی غیردولتی ادر پهنه سرزمینی از جمله مناطق آزاد تجاری و صنعتی براساس شاخص‌ها، ضوابط و معیارهای پایداری محیط زیست. ش) اعطای تسهیلات و پیش‌بینی اعتبار لازم در بودجه سالانه جهت از رده خارج کردن سالانه ۱۰ درصد از موتورسیکلت‌های بنزینی و جایگزینی با موتورسیکلت‌های برقی. ص) فراهم کردن منابع ارزی و ریالی لازم جهت تبدیل پسماند به کود یا انرژی برای شهرهای مختلف. ض) اقدامات سیاسی، اقتصادی و عمرانی لازم برای تثبیت، استمرار و افزایش حقابه رودخانه‌های مشترک و ... غ) پاسخ به استعلامات مربوط به طرح‌های عمرانی دولتی و طرح‌های اقتصادی سرمایه‌گذاران ...».

براساس بند «الف» ماده ۳۹ قانون مذکور نیز «... به دولت اجازه داده می‌شود ... از منابع حاصل (از هدفمندی یارانه‌ها) برای افزایش تولید، اشتغال و حمایت از صادرات غیرنفتی، بهره‌وری، کاهش شدت انرژی، کاهش آلودگی هوا و ... اقدام لازم را به عمل آورد».

۱. با توجه به آنکه حل اختلافات نهادهای دولتی با یکدیگر قابل دادخواهی در مراجع قضایی نیست، براساس بخشنامه رئیس قوه قضاییه اختلافات دستگاه‌های اجرایی با یکدیگر در خود قوه مجریه (توسط هیأت وزیران و رئیس‌جمهور) بایستی حل و فصل گردد، لکن نهادهای دولتی حق درخواست ابطال مصوبات دستگاه‌های دیگر را در هیأت عمومی دیوان عدالت اداری خواهند داشت.

۲. حفاظت از محیط زیست با کمک سازوکارهای اقتصادی مطرح شده در سایر مصوبات

ماده ۴ قانون مدیریت پسماندها مسئولیت تأمین و پرداخت بخشی از هزینه‌های بازیافت را بر عهده تولیدکنندگان محصولات قرار می‌دهد. ماده ۵ قانون تنظیم بخشی از مقررات تسهیل نوسازی صنایع کشور، شرکت‌ها و واحدهای صنعتی و معدنی را مکلف به پرداخت تا ۲ درصد از سود خالص خود در جهت پژوهش و تحقیقات زیست‌محیطی کرده است. ماده ۲ قانون حفاظت دریا و رودخانه‌های مرزی از آلودگی با مواد نفتی برای آلوده‌کنندگان رودخانه‌ها پرداخت جزای نقدی در نظر گرفته و در ماده ۱۰ چگونگی بیمه کردن کشتی در مقابل خسارت احتمالی ناشی از آلوده کردن دریا جهت جبران خسارت و در ماده ۱۴ چگونگی پرداخت هزینه‌های لازم در جهت محدود کردن آثار آلودگی و رفع آن توسط آلوده‌کنندگان تشریح و تصریح شده است. ماده ۲۵ قانون معادن نیز مقرر کرده: «چنانچه محدوده عملیات معدنی در منابع ملی و طبیعی واقع باشد ... به‌جای بهره مالکانه و حق‌الارض مندرج در تبصره یادشده، به مأخذ ۳٪ حقوق دولتی موضوع ماده ۱۴ این قانون و تبصره‌های ۱ و ۲ آن به‌منظور بازسازی مناطق عملیات معدنی علاوه بر حقوق دولتی مذکور توسط (وزارت صنعت و معدن و تجارت کنونی) از بهره‌برداران و دارندگان اجازه برداشت، دریافت و به حساب مربوطه واریز می‌شود». قانون هوای پاک نیز مسئولان آلودگی حاصل از منابع گوناگون را به پرداخت جزای نقدی محکوم کرده است.^۱

۳. حفاظت از محیط زیست به کمک راهکارهای اقتصادی در اسناد بین‌المللی

ایجاد مالیات‌های زیست‌محیطی به کاهش شایان توجه سایر اشکال مالیات از قبیل مالیات بر درآمد و توسعه فناوری‌های طراحی شده در جهت بهبود محیط زیست و جامعه در سطح کلان منتهی می‌شود و این تغییر احتمالاً همه جامعه را فرامی‌گیرد. به‌علاوه مالیات زیست‌محیطی مشوق و انگیزه‌ای برای حفاظت از محیط زیست برای نسل‌های آینده ایجاد می‌کند و سبب ایجاد مانع در جهت جلوگیری از تهي شدن منابع طبیعی و خسارت کلی به محیط زیست می‌شود (Madigele & Mogomotsi, 2017:475). موضوع استفاده از سازوکارهای اقتصادی نظیر برقراری مالیات و عوارض زیست‌محیطی، ایجاد نهادهای مالی غیردولتی در چند سال اخیر و به‌دنبال آن بروز مشکلات زیست‌محیطی و ناکارآمدی منابع مالی و تأکید صرف بر قوانین و مقررات برای حل معضلات زیست‌محیطی در کانون توجه بسیاری از دولت‌ها و سازمان‌های محیط زیستی در جهان قرار گرفته است، زیرا این سازوکارها به‌عنوان مکمل و پشتیبان قوانین و مقررات محیط زیستی و تأمین اعتبار برای منابع دولتی عمل می‌کنند. ایجاد نهادهای مالی مبارزه با آلودگی‌ها و تخریب محیط زیست یکی از این سازوکارهاست که به‌منظور حل مشکلات زیست‌محیطی و تأمین منابع

۱. مواد ۱۴، ۱۶، ۱۷، ۲۰، ۲۹ و ۶ قانون هوای پاک.

مالی پروژه‌های محیط زیست تأسیس می‌شوند. شایان ذکر است که بخش اعظم منابع مالی این نهادها علاوه بر کمک‌های دولتی از محل عوارض و مالیات‌های زیست‌محیطی تأمین می‌شود. در حقیقت این سازوکار از این منظر پیروی می‌کند که آلوده‌کننده باید هزینه‌های آلودگی را پرداخت کند^۱ و با توجه به نوپا بودن این نهادها در جهان به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، بیشتر این دسته از نهادهای مالی توسط دولت و تحت عنوان صندوق ملی محیط زیست تأسیس شده‌اند (پوراصغر سنگاچین، ۱۳۸۶: ۷-۴). نخستین بار اصل پرداخت توسط آلوده‌ساز توسط سازمان همکاری‌های اقتصادی و توسعه^۲ به‌منظور بازداشتن مقامات عمومی ملی از اعطای یارانه به شرکت‌های خصوصی برای تأمین هزینه‌های کنترل آلودگی ناشی از فعالیتشان اعلام شد و در ازای آن شرکت‌ها باید با تقبل هزینه‌های کنترل آلودگی به میزان مقرر، برون هزینه‌های زیست‌محیطی ناشی از فعالیتشان را درونی کنند (Sadeleer, 2002: 21). ماده ۱۶ اعلامیه ریو ۱۹۹۲ و ماده ۲۲ اعلامیه استکهلم ۱۹۷۲ و مقدمه کنوانسیون مسئولیت مدنی ناشی از فعالیت‌های خطرناک برای محیط زیست موسوم به کنوانسیون لوگانو ۱۹۹۳ و مقدمه پروتکل سال ۲۰۰۳ در مورد ایجاد یک صندوق بین‌المللی برای جبران خسارت آلودگی نفتی اصل پرداخت توسط آلوده‌ساز را صراحتاً به رسمیت شناخته‌اند که دولت ایران نیز مورد اخیر و چندین اعلامیه و کنوانسیون دیگر را در مجلس شورای اسلامی تصویب کرده و براساس ماده ۹ قانون مدنی در حکم قانون تلقی می‌شوند، مانند مقدمه قانون الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون استکهلم در خصوص آلاینده‌های آلی پایدار مصوب ۱۳۸۴، ماده ۱۳ لایحه قانونی راجع به کنوانسیون منطقه‌ای کویت مصوب ۱۳۵۸، ماده ۱۳ قانون پروتکل در خصوص حمایت محیط زیست دریایی در برابر منابع آلودگی مستقر در خشکی مصوب ۱۳۷۱، مقدمه قانون الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون بین‌المللی آلودگی، مقابله و همکاری در برابر آلودگی نفتی مصوب ۱۳۷۶ و ماده ۵ قانون کنوانسیون چارچوب حفاظت از محیط زیست دریایی خزر مصوب ۱۳۸۴.^۳

تأثیرات رقابتی یا انحصاری بودن و دولتی یا غیردولتی بودن فعالیت‌های اقتصادی

حقوق رقابت مجموعه‌ای از قواعد و اصولی است که به‌دلیل نارسایی‌های بازار در حوزه‌های توزیع، تخصیص و تقنین بر رفتار و ارتباط میان بنگاه‌ها حاکم است تا مانع انحراف ساختار بازار به

۱. براساس اصل پرداخت توسط آلوده‌ساز، تولیدکننده آلودگی‌های زیست‌محیطی باید هزینه‌های پیشگیری از بروز آلودگی یا تدابیر پاکسازی یا حفاظت از محیط زیست یا جبران آلودگی ناشی از فعالیت خویش را بر عهده بگیرد.
2. OECD

۳. به‌دلیل پرهیز از اطاله مطالب از بیان متن مصوبات مذکور صرف‌نظر شده است.

سمت انحصار شده و موجب بهبود عملکرد آن شود (Taggart, 2004: 26). وابستگی اقتصاد جمهوری اسلامی ایران به درآمدهای نفتی سبب شده که دولت با اتکا به این درآمدها خود را بی‌نیاز از صادرات تلقی کند و به سیاست جایگزینی واردات روی آورد و آن را مدت طولانی تداوم بخشد. این راهبرد مانع پدید آمدن بازار رقابتی و انگیزه‌های لازم برای بهبود کیفیت و مرغوبیت در تولید شده است. اقتصاد سیاسی محیط زیست در ایران به دو گونه متأثر از بخش نخست است: ۱. تخصیص و توزیع درآمدهای نفتی از سوی دولت و ۲. فعالیت‌های استخراج، صدور و صنایع وابسته به آن (پتروشیمی). تخصیص و توزیع درآمدهای نفتی به دلایل متعدد جهت‌گیری زیست‌محیطی نداشته است که مهم‌ترین دلایل آن عبارت‌اند از سرمایه‌گذاری‌های عظیم مورد نیاز برای حفظ سطوح تولید کنونی، نیازهای گسترده وارداتی و اولویت داشتن رشد و توسعه اقتصادی به قیمت و هزینه محیط زیست و فعالیت‌های استخراج و صدور نفت و صنایع پتروشیمی که به دلیل مزیت نسبی متصور شده در آنها در اولویت برنامه‌های توسعه قرار دارد، از آلوده‌کننده‌ترین فعالیت‌ها محسوب می‌شوند، چراکه این فعالیت‌ها هم دریا، هم هوا، هم خاک را آلوده می‌کنند و با سرعت در حال تهی کردن منابع تجدیدناپذیرند. با وجود زمینه‌های بسیار مناسب در فقه تا قبل از تصویب فصل ۹ قانون اصلاح برنامه چهارم توسعه و سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی، ما قانونی تحت عنوان قانون رقابت نداشته‌ایم. با اینکه قانون اساسی ما در برخی موارد مستقیماً و به‌طور غیرمستقیم از حقوق رقابت سخن گفته است، مانند بندهای ۶، ۹، ۱۲ اصل ۳ در خصوص رفع تبعیضات ناروا و ایجاد امکانات عادلانه برای همه و پیریزی صحیح اقتصاد ج. ا. در جهت عدالت و بند ۵ اصل ۴۳ در خصوص مبارزه با انواع فعالیت‌های غیرکارآمد و غیرمشروع اقتصادی مثل انحصار، احتکار و ... و اصل ۴۸ در مورد توزیع عادلانه امکانات و فعالیت‌های اقتصادی میان استان‌ها و اصل ۲۸ در مورد آزادی انتخاب شغل و قانون سیاست‌های کلی اصل ۴۴، لکن دخالت نهادهای دولتی در فعالیت‌های اقتصادی سبب عدم امکان رقابت بین آنها و بخش خصوصی شده است. شایان ذکر است که نقش نظارتی و کنترلی دولت در ایران تابع عوامل متعددی است. ضعف نهادهای نظارتی مانند سازمان حفاظت محیط زیست و قدرت زیاد ارگان‌های دست‌اندرکار رشد و توسعه، فساد اداری، ساختار اقتصاد رانتهی، انحصارات دولتی، سیاست‌های حمایتی و صنعتی تبعیض‌آمیز، کنترل قیمت‌ها، نقش مسلط دولت در اقتصاد، تحدید رقابت، ناکارایی نیروی انسانی، عدم شفافیت، ضعف قوانین و مقررات و هنجار شدن کارهای نامشروع از جمله عواملی‌اند که ایفای نقش نظارتی و حفاظتی دولت در زمینه محیط زیست را در دهه‌های اخیر تضعیف کرده‌اند (غلام‌پور، ۱۳۸۴: ۱۰۷-۱۰۲). با توجه به آنکه برخی مطالعات اثر توسعه مالی را بر روی ترجیحات زیست‌محیطی مورد توجه قرار داده‌اند، به‌نظر می‌رسد توسعه مالی می‌تواند نقش مهم و تأثیرگذاری در کاهش انتشار آلاینده‌ها داشته باشد. از یک سو به دلیل اینکه توسعه بیشتر بخش مالی می‌تواند انگیزه‌های مالی و اعتباری لازم

را برای بنگاه‌ها فراهم کند تا از فناوری‌های دوستدار محیط زیست در فرایند تولید استفاده کنند. همچنین بخش مالی توسعه‌یافته می‌تواند از طریق تخصیص بهینه منابع مالی به‌عنوان محرک مهم در افزایش رشد اقتصادی عمل کند که در سطوح درآمدی بالاتر می‌تواند به کاهش تخریب‌های زیست‌محیطی منجر شود، اما از سوی دیگر برخی محققان بیان می‌کنند که توسعه بیشتر بخش مالی اگرچه ممکن است رشد اقتصادی را بهبود بخشد، می‌تواند به افزایش آلودگی‌های صنایع و افزایش تخریب‌های زیست‌محیطی بینجامد، از این‌رو کشورهای عضو اوپک (و از جمله جمهوری اسلامی ایران) می‌توانند از درآمدهای نفتی به‌عنوان یک منبع اضافی برای توسعه بخش مالی استفاده کنند. اگر این درآمدها به‌صورت هدفمند و در راستای بالا بردن سطح تکنولوژی بنگاه‌ها استفاده شوند، می‌تواند به‌طور چشمگیری انتشار آلاینده‌ها را در این کشورها کاهش دهد. در مقابل سوق دادن این منابع به سمت صنایع آلاینده بدون توجه به مسائل زیست‌محیطی می‌تواند خسارات جبران‌ناپذیری بر محیط زیست این کشورها وارد کند (اصغرپور و همکاران، ۱۳۹۲: ۳). تجارت خارجی یا به‌عبارتی جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی به‌عنوان موتور محرک رشد اقتصادی و صرف انرژی از دیگر عواملی‌اند که در زمره متغیرهای اثرگذار بر کیفیت محیط زیست قرار می‌گیرند. یک دیدگاه ادعا می‌کند که افزایش و آزادسازی تجارت آثار زیانبار بر شرایط محیط زیست خواهد داشت، چراکه اولاً مقررات‌زدایی رقابتی به‌منظور کاهش هزینه‌های مقررات زیست‌محیطی موجبات افت کلی استانداردهای زیست‌محیطی را فراهم می‌آورد. در کشوری که مقررات زیست‌محیطی کمتر سخت‌گیرانه‌ای حاکم است، هزینه نسبی تولید بین رقبای تجاری کاهش می‌یابد و در نتیجه کشور مذکور در تولید کالای آلاینده مزیت نسبی خواهد داشت و تولید و صادرات چنین کالایی نتیجه‌ای جز افزایش انتشار آلودگی محیط زیست به‌همراه نخواهد داشت. فرضیه پناهگاه آلودگی بیان می‌کند که کشورهای توسعه‌یافته به‌ویژه آنها که در صنایع آلاینده فعالیت دارند، اغلب تمایل دارند صنایع آلاینده خود را به کشورهایی گسیل دارند که استانداردهای زیست‌محیطی ضعیف‌تری دارند که این امر اغلب در قالب تجارت و سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی انجام می‌گیرد. نتیجه ورود سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی برای کشور میزبان با سطح استانداردهای زیست‌محیطی پایین، افزایش آلودگی است (مهدوی و همکاران، ۱۳۹۴: ۵). همچنین در کشورهای فقیر به‌دلیل پایین بودن درآمد سرانه، مردم نسبت به سایر نیازهای رفاهی خود ارزش کمتری به محیط زیست قائل‌اند، اما وقتی کشورها به سطح کافی از درآمد سرانه می‌رسند، مردم به محیط زیست توجه بیشتری می‌کنند، چراکه با افزایش درآمد، کسب درآمدی تقاضا برای محیط زیست مطلوب بیشتر از یک است و محیط زیست در این کشورها یک کالای لوکس تلقی می‌شود و این امر سبب می‌شود که ساختار سیاسی کشورها از طریق تدوین، تصویب و اجرای قوانین زیست‌محیطی مناسب، سیاست‌های مالیاتی و یارانه‌ای مناسب و سایر اقداماتی که به بهبود

محیط زیست منجر می‌شود، در مقابل مردم پاسخگو باشد (متفکر آزاد و همکاران، ۱۳۹۱: ۹۲). نتایج مقاله تالوکدار و میسنر^۱ (۲۰۰۱) در زمینه بررسی رابطه تجربی بین مشارکت بخش خصوصی در اقتصاد و کارایی زیست‌محیطی (برحسب انتشار CO₂) در ۴۴ کشور در سال‌های ۱۹۹۵-۱۹۸۷، نشان داد که درجه بالاتری از مشارکت بخش خصوصی در یک اقتصاد در حال توسعه سبب تخریب کمتر محیط زیست در هر کشور می‌شود. براساس یافته‌های این تحقیق بازار سرمایه کاراتر و مشارکت با اقتصادهای توسعه‌یافته در توسعه بخش خصوصی سبب کاهش هرچه بیشتر تخریب زیست‌محیطی خواهد شد (حری و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۰). نکته شایان توجه آن است که از آنجا که اغلب دولت‌ها مجریان قوانین زیست‌محیطی‌اند، به نظر می‌رسد در الزام بخش خصوصی به رعایت ملاحظات زیست‌محیطی از نوعی توفیق نسبی برخوردارند، اما در الزام واحدهای دولتی و به تعبیری ملزم کردن واحدهای تابعه خود با نوعی چالش مواجهند، چراکه اصولاً واحدهای آلاینده دولتی به دلایل مختلف از قدرت چانه‌زنی بالایی برخوردارند که این موضوع قدرت قانون‌گریزی بالایی را در حوزه محیط زیست برای ایشان به ارمغان می‌آورد. مانند تالاب بختگان در استان فارس که در اثر اقدامات نامناسب سدسازی خشک شده و از ارزش اقتصادی این تالاب نیز که در سال ۱۳۹۳، بالغ بر ۲۲۰۰ میلیارد تومان تقویم شده بوده، کاسته شده است. پارک ملی خجیر و سرخه‌حصار در منطقه شمیرانات که با مسائل زیست‌محیطی گوناگون به‌ویژه زمین‌خواری مواجهند، به‌طوری‌که دوسوم تخریب زیست‌محیطی در اراضی شمیرانات و یک‌سوم در دو پارک مذکور به وقوع پیوسته است (خبرگزاری ایسنا، ۱۳۹۵، کد ۹۵۱۲۱۰۷۰۱۲). نمونه دیگر، تعرض و تخریب عرصه‌ها و منابع طبیعی توسط نهادهای دولتی در استان کرمان است، به‌طوری‌که بنا به اعلام ریاست کل دادگستری کرمان در توسعه راه‌های استان منابع طبیعی لحاظ نشده و در واگذاری معادن به‌عنوان مصداق بارز انفال، دستگاه‌های دولتی اقدام به تصرف عرصه‌های منابع طبیعی می‌کنند (خبرگزاری ایسنا، ۱۳۹۵، کد ۹۵۱۲۱۸۱۲۲۶۰). از این‌رو روش‌های اقتصادی مانند عوارض و مالیات و غیره در خیلی از موارد اثری بر مأموران دولت ندارد. معمولاً این روش‌ها به بخش‌های خصوصی که نفع و سود آنها را پایین می‌آورد، تأثیر می‌کند و برای رؤسای دستگاه‌های دولتی در خیلی از موارد سود و زیان مهم نیست. آنها در حالت رقابت نیستند که هزینه‌های خود را حداقل یا کاهش دهند و حداکثر ساختن منفعت و حداقل کردن هزینه‌ها هدف اصلی مسئولان بسیاری از دستگاه‌های اجرایی نیست و این عوامل نقشی در تصمیم‌گیری‌های آنها ندارد (دیپیم، ۱۳۷۹: ۱۷۸). نتایج تحقیق در مورد انتشار گاز دی‌اکسید گوگرد نشان داد که در بخش صنعت، زیر بخش صنایع معدنی و صنایع و فراورده‌های نفتی به‌ترتیب با ۷۰ و ۲۷ درصد بیشترین تولید دی‌اکسید گوگرد را دارند (اخباری، ۱۳۸۲: ۶۷) که نوع مدیریت منابع آلودگی مذکور حکایت از دولتی بودن آنها دارد

(مرادحاصل و مزینی، ۱۳۸۷: ۱۵). از این رو ساختار حاکم بر صنایع کشورمان به شدت حکایت از فعالیت بخش خصوصی در سطح فعالیتهای موردی و جزئی اقتصادی و متقابلاً سلطه بخش دولتی در صنایع اساسی و مادر دارد و در وضعیت موجود اقتصاد ایران رشد سرمایه‌گذاری در بخش دولتی سبب تشدید آلودگی شده و چنانچه جریان سرمایه‌گذاری به بخش خصوصی منتقل شود، رشد ایجاد آلودگی کند خواهد شد. به عبارت دیگر، می‌توان انتظار داشت با افزایش سهم نسبی دولت در قالب سرمایه‌گذاری‌های جدید در اقتصاد ملی تشدید پدیده آلودگی اجتناب‌ناپذیر شود که به نظر می‌رسد ریشه این پدیده به ماهیت مدیریت دولتی بازمی‌گردد که به صورت نسبی توجه کمتری به ملاحظات زیست‌محیطی دارد و این یک مشکل ساختاری در اقتصاد ایران است؛ با اینکه قوانین برنامه‌های توسعه و سیاست‌های کلی نظام به‌ویژه سیاست‌های اصل ۴۴ بر کوچک شدن دولت و دخالت محدود دولت در امور و فعالیت‌ها تأکید دارد. همچنین با بررسی شرکت‌های خودروسازی کشورهای در حال توسعه مشخص می‌شود که این شرکت‌ها به دلیل سیاست‌های حمایتی شایان توجه دولتی به خصوص نرخ‌های تعرفه بالا اقدام چشمگیری را برای بهبود کیفیت محصولاتشان به خصوص در حوزه کیفیت احتراق و استانداردهای آلاینده‌ها انجام نداده‌اند که عامل اصلی آن بازار انحصاری فروش و نبود یک بازار رقابتی است و این موضوع آسیب‌های جدی را به محیط زیست از منظر انتشار گازهای آلاینده به خصوص دی‌اکسید کربن وارد کرده است. دلایلی مانند حمایت از صنایع داخلی به‌ویژه صنایع نوپا، بهبود رابطه مبادله تجاری، افزایش سطح تولید و اشتغال، دستیابی به خودکفایی و قطع وابستگی به کشورهای توسعه‌یافته از مهم‌ترین دلایل اعمال این سیاست‌های حمایتی کشورهای در حال توسعه محسوب می‌شود. با توجه به اینکه تولید خودرو در پناه حمایت‌های شدید سبب بی‌توجهی این صنعت به فناوری‌های جدید در عرصه‌های فنی و مدیریتی می‌شود و مسائلی مانند سوخت‌های جدید، اهمیت مسائل زیست‌محیطی و مصرف انرژی از جمله مواردی است که تمرکز جهانی بر روی آن زیاد است، انتخاب روش بهینه به منظور کاهش تعرفه‌های گمرکی و رقابتی کردن محصولات برای صادرات و حضور در بازارهای برون‌مرزی می‌تواند به بهبود کیفیت این محصولات هم از نظر ایمنی و هم از لحاظ زیست‌محیطی منجر شود (درخشان، ۱۳۹۵: ۵-۳). با توجه به حجم شایان توجه دولت در اقتصاد کشورمان و متعاقب آن سهم چشمگیر آن در تولید آلودگی و همزمان در اختیار داشتن مسئولیت و مدیریت سازمان حفاظت محیط زیست به نظر می‌رسد در حوزه آلودگی محیط زیست، عاملیت و نظارت کار در یک جا (دولت) متمرکز شده است که این امر آسیب‌های خاص خود را دارد، بنابراین می‌بایست همزمان با تقویت نقش نظارتی و کنترل دولت در حوزه محیط زیست، حجم تصدی‌گری دولت در حوزه اقتصاد را که در قالب سرمایه‌گذاری و مدیریت در واحدهای اقتصادی صورت می‌گیرد، حداقل کرد که این امر نیازمند اصلاح ساختاری و به تعبیری مهندسی مجدد ساختار اقتصادی دولت است، اگرچه برخی

اقدامات در راستای اصول ۴۳ و ۴۴ قانون اساسی مبنی بر کوچک‌سازی و کاهش تصدی‌گری‌های دولت و خصوصی‌سازی انجام گرفته، اما کافی به نظر نمی‌رسد و هنوز در ابتدای راه قرار داریم (مراد حاصل و همکارن، ۱۳۸۷: ۲۲). در بخش خصوصی و در فضای رقابت نیز ذکر این نکته ضروری است که در صورت اعمال یکنواخت قوانین و مقررات در مورد واحدهای صنعتی و کارگاهی آلاینده به دور از هر گونه فساد اداری و برخورد سلیقه‌ای و اجرای مسازوکارهای جریمه و خسارت علیه واحدهای آلاینده سبب می‌شود هزینه‌های تولید کلیه واحدها به صورت یکسان بالا رود و قیمت کالاهای تولیدی آنها با یکدیگر نیز تقریباً برابر شود و در نتیجه کالاهایی از فروش بالاتری برخوردار می‌شوند که استانداردهای زیست‌محیطی را به نحو شایسته‌تری رعایت می‌نمایند اما برعکس اعمال و اجرای سیاست‌های تبعیض‌آمیز و فساد و رانت سبب می‌شود که الزام برخی واحدهای تولیدی به رعایت استانداردهای زیست‌محیطی موجب افزایش هزینه‌های تولید آنها شود و امکان رقابت با کالاهای تولیدکنندگانی را که به دلایل مذکور از رعایت قوانین زیست‌محیطی شانه خالی می‌کنند، از دست بدهند. در حالی که مطابق بند ۳ ماده ۴۴ و بندهای «ب»، «ج» و «د» ماده ۴۵ قانون سیاست‌های اصل ۴۴ تحمیل شرایط تبعیض‌آمیز در معاملات همسان به طرف‌های تجاری و قیمت‌گذاری تبعیض‌آمیز و تبعیض در شرایط معامله ممنوع است. در پایان این قسمت ذکر این نکته ضروری است که با وجود وظایف متعددی که در قوانین و مقررات مذکور برای سازمان‌های ذی‌ربط در زمینه حفاظت از محیط زیست پیش‌بینی شده، لکن با وجود تخصیص بودجه از دولت به نهادهایی مانند صندوق ملی محیط زیست، در صورتی که این نهاد بودجه مزبور را در راه‌هایی غیر از وظایف تعریف‌شده هزینه کند یا در صورت عدم همکاری با واحدهای صنعتی نیازمند کمک، عمل آنان از طریق نظارت مالی دیوان محاسبات کشور و سازمان بازرسی کل کشور قابل پیگیری خواهد بود. علاوه بر آنکه در صورت تسامح و تساهل سازمان‌هایی مانند سازمان حفاظت محیط زیست یا سازمان امور مالیاتی یا شورای رقابت در تشخیص مصادیق رویه‌های ضدرقابتی که در قانون سیاست اصل ۴۴ نیز تصریح شده و به‌طور عام کلیه دستگاه‌های دخیل در حوزه حفاظت محیط زیست، علاوه بر پیگیری مسئله از طریق نظارت قضایی و گزارش تخلفات به مراجع قضایی، موضوع از طریق نظارت سیاسی مجلس شورای اسلامی از راه سؤال و استیضاح از وزرا و حتی رئیس‌جمهور نیز قابل پیگرد خواهد بود. همچنین در صورت کوتاهی و غفلت نهادهای متولی حفاظت از محیط زیست در اجرای صحیح قوانین و ضمانت اجراها و مقررات مالی مانند عدم انجام مطالعات امکان‌سنجی فنی، اقتصادی یا بی‌توجهی به گزارش‌های مزبور و ... امکان دادخواهی شهروندان و سازمان‌های مردم‌نهاد (سمن) علیه تصمیمات نهادهای دولتی در دیوان عدالت اداری و اعلام جرم توسط سمن‌های واجد شرایط در مراجع قضایی وجود خواهد داشت. هرچند با توجه به آنکه مطابق ماده ۸ قانون آیین دادرسی کیفری جدید جرم می‌تواند دارای حیثیت عمومی از

جهت تجاوز به حدود و مقررات الهی یا تعدی به حقوق جامعه و اخلاق در نظم عمومی باشد، بدیهی است که جرائم علیه محیط زیست، منابع طبیعی و بهداشت عمومی واجد جنبه عمومی دانسته شده و چون ذی‌نفع آنها جامعه است، هر شخص اعم از حقیقی یا حقوقی می‌تواند اعلام جرم کند، از این رو ماده ۶۶ قانون آ. د. ک با اعطای حق اعلام جرم از طرف سمن‌ها در واقع اختیار جدیدی به آنها اعطا نکرده است (وروایی و همکاران، ۱۳۹۵: ۳۶).

راهکارهای اقتصادی پیشنهادی حفاظت از محیط زیست

با توجه به آنکه مصرف حامل‌های انرژی عامل اصلی انتشار آلاینده‌های هوا در کشورمان است، استفاده از سیاست مالیات بر آلودگی سبب کاهش مصرف حامل‌های با ضریب آلودگی بیشتر می‌شود. حال اگر قیمت حامل‌های دارای آلاینده‌های بیشتر افزایش یابد، گویا سیاست مالیات بر آلودگی وضع شده است و بسته به میزان جانشینی بین حامل‌ها بار مصرف آنها بر حامل‌های دارای آلاینده‌های کمتر منتقل شده و از این رو میزان آلودگی کل کاهش خواهد یافت. از طرفی هم سیاست‌های بازتوزیع درآمدی مثل یارانه‌ها در جبران مقداری از اثر افزایش قیمت حامل‌ها بی‌تأثیر نخواهد بود (طاهری و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳۸-۱۳۲). از این رو اعمال سیاست‌های توسعه وسایل نقلیه کم‌مصرف و تشویق خودروسازان به تولید خودروهای با سوخت جایگزین بنزین و گازوئیل مانند خودروهای گازسوز و هیبریدی می‌تواند سهم بزرگی در کاهش آلاینده‌های نقاط مختلف کشور به ویژه کلان‌شهرها داشته باشد. نکته شایان توجه دیگر موضوع تحمیل هزینه‌های سلامت افراد بر بودجه کل کشور است. براساس گزارش بانک جهانی، بیماری‌های ناشی از آلودگی هوا سالانه ۲۶۰ میلیون دلار به اقتصاد ایران خسارت وارد می‌کند. بنابراین آلودگی هوا سبب کاهش سلامت و افزایش بیماری شده و این امر موجب افزایش تقاضا برای مراقبت سلامت می‌شود و افزایش تقاضا هم سبب افزایش هزینه‌های سلامت می‌شود (فتاحی و همکاران، ۱۳۹۴: ۴۶). همچنین با توجه به آنکه بر مبنای اصل پرداخت توسط آلوده‌ساز، عامل یک فعالیت یا اقدام که سود چیزی را می‌برد، باید زیان‌های ناشی از آن به محیط زیست را نیز متقبل شود، لکن اصل ۵۰ قانون اساسی ظاهراً به اصل مذکور اشاره نکرده است، از این رو می‌توان به اصل ۱۶۷ قانون اساسی مبنی بر صدور حکم توسط قضات در موارد سکوت یا نقص قانون براساس منابع فقهی و قاعده کل من له الغنم فعلیه الغرم استناد کرد، بدین مفهوم که هر کس سود چیزی را می‌برد، باید زیان وارده از ناحیه آن را نیز بپردازد. همچنین توسل به اصل ۴۰ قانون اساسی مبنی بر قاعده لاضرر تا حدودی جبران‌کننده خلأ اصل پرداخت آلوده‌ساز در اصول تصریحی قانون اساسی است (لطفی و مولائی، ۱۳۸۹: ۷۸-۷۷). همچنین تقویت ابزارهای نظارتی و برخورد قاطع و خارج از سلیقه شخصی دستگاه‌های نظارتی و قضایی مانند کمیسیون اصل ۹۰ مجلس و سازمان بازرسی کل کشور و محاکم قضایی با

متخلفان اعم از اشخاص حقیقی و حقوقی به‌ویژه نهادهایی که به‌نحوی از امتیاز قدرت عمومی برخوردارند، از یک سو و جلوگیری از فساد و رانت دستگاه‌های اجرایی گوناگون و زیرمجموعه هر کدام از قوا توسط ریاست جمهوری با توجه به وظیفه‌ای که مطابق اصل ۱۱۳ قانون اساسی مبنی بر نظارت بر اجرای قانون اساسی به رئیس‌جمهور واگذار شده است و کاهش تصدی‌گری‌های دولت از طریق افزایش خصوصی‌سازی و مقابله با اعمال نفوذ مقامات و نهادهای دولتی در سازمان‌های خصوصی‌شده از سوی دیگر، کمک شایانی به حفاظت از محیط زیست خواهد کرد. به‌کارگیری قضات متخصص در حوزه محیط زیست در محاکم قضایی در کنار افزایش نقش و کارکرد سمن‌های زیست‌محیطی نیز بسیار مؤثر خواهد بود. همچنین با وجود مطرح‌شدن تشکیل وزارتخانه آب و محیط زیست در مجلس شورای اسلامی، لکن با توجه به تعدد نهادهای زیر نظر قوه مجریه و گستردگی فعالیت‌های زیان‌زننده به محیط زیست توسط آنها در کنار انجام بیشتر پروژه‌های عمرانی توسط نهادهای مذکور، تا زمانی که متولی اصلی حفاظت از محیط زیست در کشور زیر نظر این قوه باشد، موضوع تخریب محیط زیست ادامه خواهد داشت، چراکه واگذاری مسئولیت نظارت و اجرا به یک قوه همیشه امکان فساد و رانت را فراهم می‌سازد.

نتیجه‌گیری

با توجه به رشد روزافزون جمعیت و محدود بودن منابع طبیعی در دسترس، مسئله حفاظت از محیط زیست از مهم‌ترین مسائل جوامع بشری است. موضوع استفاده از سازوکارهای مالی مانند برقراری مالیات و عوارض زیست‌محیطی، ایجاد نهادهای مالی غیردولتی به‌عنوان مکمل بخش دولتی، اصل پرداخت توسط آلوده‌ساز و ... از راهکارهایی است که در کشورهای گوناگون در جهت حفاظت از محیط زیست انجام می‌گیرد. جمهوری اسلامی ایران نیز از این امر مستثنا نبوده و همگام با تحولات جهانی، سازوکارها و روش‌های اقتصادی را در جهت حفاظت هرچه بیشتر از محیط زیست انجام داده است. اقداماتی مانند ایجاد صندوق ملی محیط زیست در جهت حمایت از کارخانه‌ها و کارگاه‌ها از طریق اعطای تسهیلات و کمک‌های مالی به‌منظور تقلیل آلاینده‌گی واحدهای مذکور، بازنگری و ادغام ارزش‌های اقتصادی منابع طبیعی و زیست‌محیطی در حساب‌های مالی، ایجاد مشوق‌های مالیاتی و در نظر گرفتن هزینه‌های کنترل آلودگی واحدهای صنعتی به‌عنوان هزینه‌های قابل قبول در قوانین برنامه‌ای توسعه و دریافت عوارض و مالیات از محل فروش محصولات کارخانه‌ها، در قوانین عادی مانند قانون تجمیع عوارض، انجام پروژه‌های عظیم براساس گزارش‌های توجیهی فنی و محیط زیستی، ارزیابی تأثیرات زیست‌محیطی، پیش‌بینی اعتبار لازم در بودجه سالانه جهت از رده خارج کردن وسایل نقلیه با عمر طولانی و آلاینده و تکلیف واحدهای صنعتی و معدنی به پرداخت تا ۲ درصد از

سود خالص خود در جهت پژوهش و تحقیقات زیست محیطی بخشی از اقدامات دولت در جهت استفاده از سازوکارهای مالی در جهت حفظ محیط زیست است. علاوه بر قوانین برنامه‌ای توسعه و سایر قوانین عادی، کنوانسیون‌های مختلفی که کشورمان به آنها ملحق شده است نیز ضوابط مشابهی را در جهت حفاظت از محیط زیست از طریق ابزارهای اقتصادی بیان کرده‌اند، لکن با وجود چنین قوانین و مقررات، وابستگی اقتصاد کشورمان به درآمدهای نفتی سبب شده که دولت با اتکا به این درآمدها به جای افزایش صادرات غیرنفتی به سیاست افزایش واردات روی آورد که این امر مانع پدید آمدن بازار رقابتی و انگیزه‌های لازم برای بهبود کیفیت کالاها شده است، چراکه تخصیص و توزیع درآمدهای نفتی به دلایل متعدد جهت‌گیری زیست محیطی نداشته است و فعالیتهای استخراج و صدور نفت و صنایع پتروشیمی به دلیل مزیت نسبی تصور شده در آنها با اینکه از آلوده‌کننده‌ترین فعالیتهای محسوب می‌شوند، اما در اولویت برنامه‌های توسعه قرار دارند. همچنین با توجه به بزرگ بودن بدنه دولت و دولتی بودن مدیریت بسیاری از صنایع مادر آلاینده و در نتیجه برخورداری این صنایع از قدرت چانه‌زنی بالا در جهت عدم استفاده از روش‌های تقلیل‌دهنده آلودگی محیط زیست و فساد اداری و در اختیار داشتن همزمان مسئولیت و مدیریت سازمان حفاظت محیط زیست توسط دولت نمی‌توان انتظار محیط زیستی ایده‌آل در کشورمان را داشته باشیم. از این رو ضروری است با کاهش حجم تصدی‌گری‌های دولت به موجب قوانین و مقررات و واگذاری صنایع مذکور به بخش خصوصی در جهت حفاظت هرچه بیشتر از محیط زیست پیش برویم چراکه نهادها و مؤسسات عمومی در الزام بخش خصوصی به رعایت ملاحظات زیست محیطی از نوعی توفیق نسبی برخوردارند. همچنین شایان ذکر است هرچند اقداماتی در جهت خصوصی‌سازی و اجرای سیاست‌های اصل ۴۴ قانون اساسی انجام گرفته است، اما کافی به نظر نمی‌رسد و هنوز در ابتدای راه قرار داریم.

منابع

۱. فارسی

الف) کتاب‌ها

۱. تقی‌زاده انصاری، مصطفی (۱۳۷۴)، *حقوق محیط زیست در ایران*، تهران: سمت، چ اول.
۲. کیس، الکساندر؛ سند، پیتراچ؛ لانگ، وین فراید (۱۳۸۶)، *حقوق محیط زیست*، ترجمه محمدحسن حبیبی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چ اول، ج ۳.

ب) مقالات

۳. اخباری، محمد (۱۳۸۲)، «محاسبه آلاینده‌زایی گازهای دی‌اکسید کربن، دی‌اکسید گوگرد،

- نیتراها، هیدروکربن‌ها و ذرات معلق مصارف خانوارها با استفاده از تحلیل داده ستانده محیط زیستی سال ۱۳۷۸»، مجموعه مقالات دومین همایش کاربرد تکنیک‌های داده ستانده در برنامه‌ریزی اقتصادی و اجتماعی، مرکز تحقیقات اقتصاد ایران، ص ۵۶-۶۷.
۴. اصغرپور، حسین؛ بهبودی، داود؛ محمدی خانقاهی، رباب (۱۳۹۲)، «اثرات توسعه اقتصادی و توسعه مالی بر کیفیت محیط زیست در کشورهای منتخب عضو اوپک»، *پژوهشنامه اقتصاد انرژی ایران*، ش ۶، صص ۱-۲۶.
۵. برقی گلعدانی، اسماعیل؛ بهبودی، داود؛ ممی‌پور، سیاب (۱۳۹۳)، «بررسی تأثیر رشد اقتصادی بر آلودگی محیط زیست در کشورهای نفتی»، *پژوهشنامه اقتصاد کلان*، ش ۱۷، صص ۳۷-۵۲.
۶. بهبودی، داود؛ اصغرپور، حسین؛ فلاحی، فیروز؛ محمدی خانقاهی، رباب (۱۳۹۳)، «آثار توسعه مالی و اقتصادی در آلودگی محیط زیست در کشورهای منتخب عضو اوپک، رویکرد هم‌انباشتی و حداقل مربعات پویا (Dols) در داده‌های تابلویی»، *مجله تحقیقات اقتصادی*، ش ۱۰۷، صص ۳۱۵-۳۳۶.
۷. پوراصغر سنگاچین، فرزاد (۱۳۸۶)، «ضرورت ایجاد نهادهای مالی برای حفاظت از محیط زیست»، *مجله برنامه*، ش ۲۴۴، صص ۱-۱۷.
۸. حری، حمیدرضا؛ جلالی، سید عبدالمجید؛ جعفری، سعید (۱۳۹۲)، «بررسی تأثیر توسعه مالی و مصرف انرژی بر تخریب زیست‌محیطی در ایران در چارچوب فرضیه منحنی زیست‌محیطی کوزنتس»، *پژوهشنامه اقتصاد انرژی ایران*، ش ۶، صص ۲۷-۴۸.
۹. دهبییم، حمید (۱۳۷۹)، «روش‌های اقتصادی مبارزه با آلودگی هوای تهران»، *مجله تحقیقات اقتصادی*، ش ۵۶، صص ۱-۲۲.
۱۰. طاهری، احسان؛ صادقی، حسین؛ عساری آرائی، عباس (۱۳۹۶)، «تأثیر افزایش قیمت حامل‌های انرژی بر هزینه تخریب آلاینده‌های هوا در ایران (رویکرد تعادل عمومی محاسبه‌پذیر GGE)»، *فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی (رشد و توسعه پایدار)*، سال هفدهم، ش ۳، صص ۱۴۷-۱۸۲.
۱۱. غلام‌پور، علی (۱۳۸۴ و ۱۳۸۵)، «جهانی شدن اقتصاد و نقش دولت در اقتصاد سیاسی محیط زیست در کشورهای در حال توسعه، مورد ایران»، *فصلنامه مطالعات خاورمیانه*، سال دوازدهم و سیزدهم، ش ۱ و ۴، صص ۸۹-۱۲۲.
۱۲. فتاحی، مریم؛ عساری آرائی، عباس؛ صادقی، حسین؛ اصغرپور، حسین (۱۳۹۴)، «تحلیل تجربی رابطه بین آلودگی هوا و هزینه‌های عمومی سلامت، رویکرد داده‌های تابلویی پویا»، *فصلنامه مدل‌سازی اقتصادی*، سال نهم، ش ۳ (پیاپی ۳۱)، صص ۴۳-۶۰.
۱۳. قربانی، داریوش (۱۳۹۶)، «تأملی بر جایگاه حسابداری سبز در نظام نوین جهانی»، *مجله*

- مطالعات اقتصاد، مدیریت مالی و حسابداری، دوره سوم، ش ۱/۱، صص ۲۰۵-۲۱۵.
۱۴. لطفی، حسن؛ مولائی، آیت (۱۳۸۹)، «جایگاه اصل پرداخت آلوده‌ساز در نظام حقوق محیط زیست ایران»، فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، ش ۴۹ و ۵۰، صص ۶۵-۹۲.
۱۵. متفکر آزاد، محمدعلی؛ محمدی خانقاهی، رباب (۱۳۹۱)، «بررسی اثرات رشد اقتصادی، مصرف انرژی و درجه باز بودن تجاری بر کیفیت محیط زیست درج ۱. ۱»، پژوهشنامه اقتصاد انرژی ایران، ش ۳، صص ۸۹-۱۰۶.
۱۶. مراد حاصل، نیلوفر؛ مزینی، امیرحسین (۱۳۸۷)، «ارزیابی نقش دولت در چالش‌های زیست‌محیطی ایران (رویکرد اقتصاد محیط زیست)»، فصلنامه علوم و تکنولوژی محیط زیست، دوره دهم، ش ۴، صص ۱۱-۲۴.
۱۷. مهدوی، ابوالقاسم؛ امیر بابایی، سونای (۱۳۹۴)، «بررسی اثر توسعه مالی بر کیفیت محیط زیست در ایران»، مجله پژوهش‌های اقتصادی، سال پانزدهم، ش ۴، صص ۱-۲۳.
۱۸. اصغری، مریم؛ خادم‌نیا، مژگان؛ گوگرد چیان، احمد (۱۳۹۲)، «اثر توسعه مالی و اقتصادی بر سیاست‌های زیست‌محیطی در کشورهای منتخب حوزه منا»، فصلنامه تحقیقات توسعه اقتصادی، ش ۱۰، صص ۱۷-۳۰.
۱۹. وروایی، اکبر؛ محمدی، همت؛ نوریان، ایوب (۱۳۹۵)، «مشارکت سازمان‌های مردم‌نهاد در فرآیند کیفری، مجله تحقیقات حقوق خصوصی و کیفری، دوره ۱۲، ش ۲، صص ۲۷-۴۳.
۲۰. خبرگزاری ایسنا، برخی مصادیق تخریب محیط زیست در حد افساد فی الارض است، کد خبر ۹۵۱۲۱۰۰۷۰۱۲، مورخ ۹۵/۱۲/۱۰.
۲۱. خبرگزاری ایسنا، نگرانی بابت تخریب منابع طبیعی توسط نهادهای دولتی، کد خبر ۹۵۱۲۱۸۱۲۲۶۰، مورخ ۹۵/۱۲/۱۸.

ج) پایان‌نامه

۲۲. درخشان، شبنم (۱۳۹۵)، «تأثیر سیاست‌های تعرفه‌ای خودرو بر آلودگی‌های زیست‌محیطی در کشورهای منتخب»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته علوم اقتصادی گرایش محیط زیست، دانشگاه علامه طباطبائی.

۲. انگلیسی

A) Books

23. Taggart, R., (2004), *State and Price Regulation*, Oxford university Press.
24. Sadeleer, Nicolas, (2002), *Environmental Principles: From Political slogans to Legal Rules*, Oxford university press.

B) Articles

25. Atkisson, Alan, (1989), "Introduction to Deep Ecology", *Journal of Global climate change*, No. 22, pp 12-30.
26. Drengson, Alan, (2005), "Some Thought on the Deep Ecology movement", published in *deepecology. Org*, pp 1-8.
27. Madigele, P. K & Mogomotsi, G. E. J, (2017), "Polluter Pays or polluter Enriching The Retailers: The case of Plastic Bag Levy Failure" In *Botswana, Ethiopian Journal of Environmental studies and management*, No. 10 (4), pp 460-483.
28. Tamazian, A. & Rao, B. B. , (2010), "Do Economic, Financial and Institutional Developments Matter For Environmental Degradation? Evidence from transitional economies", *Energy Economics*, No. 37, pp 132-148.